

Ілля Луковенко

Розбудова структур православної церкви Донеччини у другій половині XVII – початку XX ст.

Розглянуто хід розбудови православної мережі на теренах Донеччини у другій половині XVII – початку XX ст. в контексті залюднення регіону.

Ключові слова: православна церква, Донецька область, залюднення

Питання конфесійного життя регіонів України на сьогодні є одним з найактуальніших у площині дослідження історії релігії в Україні, краєзнавчого релігієзнавства. На жаль, історія конфесійного життя Донеччини є донині однією з найбільших білих плям на тлі дослідження історії конфесійного життя України як для самих донеччан, так і для українського загалу науковців. У працях з історії релігійного життя України київських науковців часто окреслені загальні тенденції та процеси, а в разі потреби, залучені дані з історичних регіонів, на жаль, з огляду на відсутність наукових досліджень, оминаючи терени Донеччини. Інформація щодо православного життя Донеччини практично відсутня і в наукових розвідках місцевого гатунку. За винятком окремих статей про православне життя, наприклад, греків Приазов'я, популярних статей у місцевій періодиці та інтернет-ресурсах про окремі храми чи постаті досліджень годі й чекати.

Тож автор у цій розвідці ставить за мету окреслити особливості процесу оформлення православного життя Донеччини у період найбільш активного залюднення цієї території та формування стабільного населення. Єдине зауваження, яке треба зробити, у статті ми не будемо торкатися історії Святогірського монастиря, адже це окрема тема, яка потребує окремого аналізу, а зосередимося на розвитку мережі парафіяльного православного життя у площині розбудови культурних споруд на територіях населених пунктів Донеччини.

Процес становлення конфесійного розмаїття Донеччини був невід'ємним від загального процесу залюднення цих територій. Увага до земель Донеччини спостерігається ще з XV ст., втім більш-менш активний процес освоєння цих земель спостерігаємо з другої половини XVI ст.

З одного боку землі Донеччини поступово заселяються запорізькими козаками, які, освоюючи нові землі на сході, засновують тут зимівники та хутори. Дещо пізніше фіксується присутність Московської держави, яка колонізує південні землі, створюючи сторожі від татарської загрози. Все це відбувалося на тлі

постійної небезпеки з боку степового населення, представленого в першу чергу татарами. Історія цього часу, поступового, але поки що незначного процесу залюднення цих земель, обумовлювалася саме цими факторами: присутність татарської загрози та півдні, наявність «санітарного кордону», поступове просування Московії та поступове освоєння цих земель запорізькими козаками і їх зв'язки із донськими козаками.

Ці землі використовувалися з різними цілями: торговельні шляхи, шляхи пересування мандрівників та послів, а також використовувалися у військових походах татар. Останнє якраз і спонукало шукати заходів для того, щоб унебезпечити ці шляхи від татарської загрози, крім того, потрібно було контролювати та слідкувати за пересуваннями татар у степу.

Постійна небезпека з боку татар змушувала московський уряд створювати спеціальні сторожі та направляти людей для постійного спостереження за шляхами та попередження можливих нападів.

Інтенсифікація залюднення Донеччини спостерігається з другої половини XVI ст. Цьому сприяли інтенсифікація активності запорізьких та донських козаків, що вели боротьбу з татарами. Водночас активізуються втечі селянського населення як з території України, так і з земель Московії.

Московський уряд створює тут цілу низку т.зв. сторож. На території сучасної Донецької області відомі дві з них: Святогірська та Бахмутська.

Фактично єдиним центром релігійного життя краю протягом тривалого часу для всіх його жителів протягом XVI–XVII ст. був Святогірський монастир. Жителі поселень відвідували його богослужіння, робили грошові пожертви тощо.

З кінця XVI – середини XVII ст. розпочинається більш активне залюднення краю, спрямоване на заснування постійних поселень. На той час у цьому районі існувало три стаціонарні населені пункти: Святогірський монастир, місто Цареборисів, заснований у 1599 р. царем Борисом Годуновим (тепер Червоний Оскол Харківської області) та відновлене у середині 50-х років XVII ст. Маяцьке городище (1663 р.).

Ще треба додати про донських козаків, що станом на середину XVII ст. вони частково опанували територію в районі лівої притоки Дінця річки Чорний Жеребець (частково теперішній Артемівський район Донецької області).

Водночас з 70-х років XVII ст. відбуваються заходи з охорони соляних промислів, що у цей час набувають розвитку. На солоних озерах засновується містечко Тор, яке згодом буде перейменоване на Слов'янськ.

У цей же час необхідність більш щільного забезпечення оборони та необхідність розвитку мережі поселень сприяє заснування інших населених пунк-

тів вже вихідцями з цих поселень. Так було засноване поселення Райгородок, Козача Пристань, Бахмут.

Скоріш за все православне життя концентрувалося лише в Святогірському монастирі. Втім існують свідчення про заснування церкви на території Маяцького поселення. Але більш активна розбудова релігійного життя розпочинається тільки з початку XVIII ст.

Ще у 1704 р. у Бахмутському укріпленні було зведено невелику капличку. За переказами, у цій каплиці зберігалися зброя та казна знаменитого Булавінського повстання 1707–1708 рр., що були залишені повстанцями для майбутніх бунтівників.

У 1732 р. замість цієї каплиці на кошти парафіян було зведено церкву – Покрови Пресвятої Богородиці. Вибір не випадковий. Ці землі майже постійно зазнавали набігів ворогів, тому саме Покров Богородиці мав уберегти населення від нападів. У 1769 р. церква згоріла, але згодом її було відновлено.

У 1711 р. до Бахмуту прибули переселенці з Таганрогу, який відповідно до Прутського договору Росії з Туреччиною перейшов до останньої. Переселенці привезли з собою невеличку дерев'яну Свято-Троїцьку церкву зі всією утвар'ю (за наказом Петра I). Але з часом невеличка церква просто вже не вмщувала усіх бажаючих і тоді у 1734 р. з імператорської казни було виділено 3500 карбованців на побудову великого собору. Собор будували більше 10 років і він був освячений у 1746 р. Новий Троїцький собор був трипрестольним. При соборі діяла бібліотека, яка була заснована у 1746–1747 рр. і налічувала близько 400 томів переважно богослужбової літератури. Серед них були, наприклад, Євангеліє 1701 року, Біблія 1724 року, Синодик 1728 року. У Соборі були дві особливо цінні ікони – храмова ікона Пресвятої Трійці, риза якої була з чистого срібла, та ікона Казанської Божої Матері і ще багато цінних речей.

Відомо також, що на території козацьких зимівників існували похідні каплиці.

У другій половині XVIII ст. процес церковного будівництва поживається на всій території Донеччини як на теренах старих населених пунктів, заснованих як ініціатива Московської держави, так і на теренах колишніх козацьких зимівників, що згодом, протягом другої половини XVIII ст. поступово перетворюються на повноцінні населені пункти.

Так, у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. активно будуються храми та території Слов'янська. У 1775 році було збудовано Свято-Воскресенську церкву, у 1836–1840 рр. відбувалося будівництво Свято-Троїцького собору Слов'янська. У 1812 р. на території місцевого кладовища було зведено кладовищенську Всіхсвятську церкву.

Продовжується церковне будівництво у Бахмуті та Бахмутському повіті. Зокрема це Івано-Предтеченська церква 1788 р. будування у слободі Іванівка (тепер село Червоне).

Водночас склалися поселення південніше, на землях Війська Донського (лівий берег Кальміусу) та Запорізької Січі (земля праворуч Кальміусу). З ліквідацією Запорізької Січі у 70-х роках XVIII ст. її землі були розподілені між російськими панами, офіцерами тощо. Разом із залюдненням краю та заснуванням нових поселень активно ведеться церковне будівництво, часто коштом нових власників. Так, церква на честь Святого Олександра Свірського була зведена на території колишнього козацького поселення слободи Олександрівки у 1793 р. коштом Євдокима Степановича Шидловського. Наступного, 1794 року, відбулося освячення новозбудованої церкви протоієреєм з Бахмуту Петром Пасевським. Спочатку церква була дерев'яною, в 1872 р. (майже через 100 років) до неї прибудували два кам'яні бокові вівтарі і притвор. Ззовні будівля була обштукатурена і традиційно побілена, згори покрита залізом. У плані церква стала хрестоподібною. Реконструкція церкви у 1872 р. була здійснена за рахунок селян-власників, на кошти яких з 1861 р. вона й існувала. Церква знаходилася на території нинішнього Київського району м. Донецька в межах вул. Новочеркаської на самому кордоні з м. Макіївка.

У 1780 р. була зведена церква на честь Святої великомучениці Варвари у селищі Райське (тепер це територія Дружківки). Церкву було збудовано коштом Григорія Шидловського. Трохи згодом, у 1845 р., під церкву було підведено складний фундамент.

Взагалі будова невеликих дерев'яних парафіяльних церков була дуже поширеною. Наприклад, коли наприкінці XVIII ст. відбулося чергове (яких було немало) падіння сольових промислів, частина робітників, що мешкали у Бахмуті, переїхали до Покровської слободи і, відповідно, забрали з собою свою церкву.

Ті, що залишилися, побудували собі нову. У 1796 р. вони звернулися до Катеринославського митрополита з проханням дозволити побудувати церкву. Нова Свято-Нікольська церква була зведена у 1797 р. Церкву у 1798 р. було освячено бахмутським протоієреєм Петром Пасевським. У 1861 р. відбулися реставраційні роботи, внаслідок чого до церкви було добудовано ще церкву-дзвіницю в ім'я Івана Предтечі. Ця церква збереглася до сьогодні та є найстарішою церквою Артемівська.

У 1794 р. зведено дерев'яну Свято-Покровську церкву на території козацького зимівника, що нині є територією міста Горлівка. Згодом, у 1863–1864 рр. замість дерев'яної церкви вимувували нову, кам'яну церкву з тією ж назвою.

Це була одна з найбільших церков Донеччини свого часу¹. Згодом, у 1824 р. у тому ж районі, але на місці селища Государів Байрак (тепер це також територія Горлівки) була збудована Свято-Вознесенську церкву².

Також у 1808 р. з ініціативи О. Рутченка була побудована Свято-Миколаївську церква у селищі Григорівка. До її парафії відносилися села Любимівка та Катеринівка. Відомо, що упродовж 1873–1877 рр. церква і дзвіниця перебудовувалися і розширювалися. Саме цією церквою послуговувалися робітники Новоросійського товариства до відкриття своєї парафії.

У 1842 р. засновано церкву на честь Олександра Невського на території козацького зимівника Мандрикіне (тепер селище Авдотієне, що адміністративно входить до Ленінського району міста Донецька). Згодом, з дозволу єпархіальної влади у 1858 р. коштом поміщиці Дарини Мандрикіної церква була перебудована ззовні і оновлена усередині, що коштувало їй суми в три тисячі карбованців сріблом. У 1870 р. церкву було оновлено знову, але вже за рахунок парафіян на суму дві тисячі карбованців сріблом³. Деякі дослідники вважають, що це була перша церква, збудована на території сучасного міста Донецька. Хоча є і інший погляд, що такою церквою треба вважати церкву на честь Святого Олександра Свірського, збудовану у слободі Олександрівка, про яку мовилося вище.

У 1886 р. був побудований собор на честь Преображення Господнього у Юзівці⁴.

У 1788 р. було збудовано Свято-Миколаївську церкву в селі Шабельковка, а у 1790 р. – Свято-Архидияконо-Стефанівську церкву в слободі Білянській. Тепер це територія міста Краматорськ.

У 1775 р. зведена дерев'яна Свято-Троїцька церква у слободі Крива Лука, а у 1785 р. на території слободи Рубцова – церква Івана Милостивого. В 1805 р. було збудовано Свято-Георгіївську церкву у слободі Попівській, в 1806 р. Свято-Григорівську церкву у слободі Новоселівці, а також у 1849 р. Свято-Петропавлівську церкву на території селища Лиман. У 1829 р. було збудовано церкву на честь Різдва Богоматері у Щуровому. Всі ці церкви зведені на землях, що є тепер територією міста Красний Лиман, або на території Краснолиманського району.

У 1804 р. була споруджена Свято-Покровська церква у с. Гришине (тепер це місто Красноармійськ), хоча є свідчення про те, що церква значно старша. Скоріш за все на місці цієї церкви у 1773 р. було зведено дерев'яну церкву, в якій не було свого священика. А коли у 1801 р. з'явився указ про заборону будівництва церков з дерева, у 1804 р. було зведено нову, за новими умовами.

На початку XIX ст. ведеться активне церковне будівництво на теренах нинішньої Макіївки та прилеглих територій, знову ж таки на теренах козаць-

ких зимівників. У 1800 р. було зведено Свято-Покровську церкву у селищі Землянки. У 1777 р. козацьке займище було перетворене у державну військову слободу. Мешканці слободи Землянки, як і довколишніх Ясиновата, Зайцево, Государевий Байрак, Залізне складали єдину парафію і знаходилися у віданні бахмутського духовенства. Але в міру того як росла чисельність населення в цій слободі, а також внаслідок значної відстані від Бахмуту, жителі вирішили мати свого власного священика. Вони звернулися у Бахмутське духовне правління з проханням прислати такого священика, який би міг здійснювати богослужіння, звершувати треби і турбуватися будівництвом церкви. До того ж, запрошували священика в Землянки не на порожнє місце. До цього часу в слободі вже була побудована каплиця. Першим священиком в цій каплиці був волох за національністю Григорій Петров. Каплиця в Землянках була побудована десь між 1782–1785 рр. На початку 1798 р. жителі державної слободи Землянки, керовані доглядачем слободи прапорщиком Яковом Чеботаревим, старшиною Василем Корневцовим і громадським писарем Леонідом Остроушковим, вирішили звести дерев'яну церкву в ім'я Покрову Божої Матері і відкрити у своїй слободі самостійну парафію. Врешті церкву було збудовано у 1800 р.

У 1793 р. була зведена та освячена Свято-Нікольську церкву у селищі Ясинівка. Рішення про побудову церкви було ухвалене у 1791 р. по наполяганню і під керівництвом старшини Олексія Єремка і слобідського писаря Івана Березовського. У 1792 р. і протоієрей Петро Пасевський освячує місце під забудову, а у грудні 1793 р. він же здійснює чин освячення нової церкви ⁵.

У 50-х роках XVIII ст. намагання імперії поживвити процес заселення цих територій призводить до того, що уряд надає дозвіл на заселення частини території сучасної Донецької та луганської області вихідцями з балканських країн. Створюється т.зв. Слов'яносербія.

У Сріблянці (до 1967 р. офіційною назвою села було «Перша рота», тепер село у Артемівському районі Донецької області) стараннями Радко Депрерадовича, одного з очільників переселенців, було збудовано кам'яну церкву на ім'я Преображення Господнього. Фактично, це була єдина церква на тій території Слов'яносербії, що нині входить до складу сучасної Донецької області.

Відбувається церковне будівництво і на інших територіях, зокрема Землях Війська донського, що у XIX ст. поступово перетворюються у справжні населені пункти. Це стосується будівництва Церкви в ім'я Живоносного джерела Божої Матері у слободі Зуївка (тепер смт Зуївка Харцизької міськради) (1803 р.), Свято-Троїцької церкви у слободі Харцизькій (1804 р.), Церкви Різдва Пресвятої Богородиці у слободі Олексієво-Орлівка. Цю церкву

було збудовано у 1845–1856 рр., на місці старої дерев'яної 1798–1800 рр. Свято-Миколаївська церква була збудована у 1788 р. на території слободи Амвросіївки. Це ж стосується Церкви обретіння глави Івана Предтечі, збудованої у 1802 р. на території слободи Артемівка-Янове (тепер Амвросіївський район).

Окрема тема – розбудова православного життя на півдні Донеччини – на територіях, що були передані у 70-ті роки XVIII ст. для заселення переселенців з Криму. Завдяки старанням митрополита Ігнатія в Маріупольській окрузі було побудовано 24 церкви (4 у новозаснованому м. Маріуполі і по одній в кожному із грецьких поселень).

Найбільш відомими церквами Маріуполя які, на жаль, не збереглися донині, є Соборна Свято-Харлампіївська церква, Церква Різдва Богородиці, Церква Святої Марії Магдалини тощо.

Протягом XIX ст. поряд із будовою нових храмів, на місці старих, збудованих ще у XVIII ст., будуються нові. Так, у с. Зайцеве (тепер це територія Горлівської міськради) на місці старої дерев'яної Свято-Покровської церкви, що була зведена ще у 1794 р., у 1863–1864 роках було побудовано нову церкву з тією ж назвою ⁶.

В цілому процес будови нових церков тривав протягом усього XIX та початку XX ст. аж до початку Першої світової війни. Наприклад, одними з останніх на території сучасної Донеччини були збудовані церква на честь Казанської ікони Божої Матері в с. Ярове (тепер Краснолиманський район), церкву було збудовано у 1910–1911 роках⁷. А Свято-Троїцьку церкву у селі Дмитрівка (тепер це один з районів Макіївки) було освячено в самий рік початку війни, у 1914 році⁸.

На сьогодні точно вказати кількість православних церков, що були збудовані на території Донецької області, наразі неможливо. За приблизними підрахунками автора, кількість культових споруд сягала близько 260, але ці дані не остаточні.

Таким чином, процес розбудови православної мережі на території сучасної Донеччини є невід'ємним від стадії залюднення цих земель та має певні специфічні характеристики.

Протягом перших етапів заселення Донеччини цей процес був нестійким, а постійне населення – незначним та нестабільним. Відповідно, активне церковне життя тут не мало можливості активно існувати. Єдиним центром церковного життя, таким, що задовольняв релігійні потреби населення, був Святогірський монастир. Орієнтовно першою культовою спорудою, що з'явилася на теренах сучасної Донеччини, була церква на території Маяцького поселення.

Більш активно хід церковного будівництва розпочинається з початку XVIII ст. із початком побудови церков на територіях старих поселень XVII ст., а згодом і в поселеннях, що засновувалися на теренах колишніх козацьких зимівників, що перетворювалися на населені пункти у процесі освоєння цих земель новими власниками (поміщиками, відставними військовими тощо), що отримували ці землі від російського уряду. Процес розгалуження церковної мережі також відбувався на землях війська Донського.

Неактивний перебіг залюднення у першій половині XVIII ст. спонукав царський уряд шукати нових джерел намелювання, внаслідок чого до заселення запрошуються вихідці зі Східної Європи, православне населення Балкан. Втім спостерігаємо, що процес церковного будівництва тут був незначним, а згодом і сама ця ініціатива поступово згорнута. Тоді влада ініціює більш активний та значно вдальший проект переселення на територію Донеччини православного населення Криму. Відтак тут, на півдні Донеччини, процес церковного будівництва стає одним з найактивніших – було засновано близько 30 церков.

Упродовж XIX ст. церковне будівництво активно продовжується. Поряд із зведенням нових церков, активно реставруються або з нуля перебудовуються старі церкви, що вже не могли внаслідок ветхості виконувати свої функції. Цей стан тривав аж до початку Першої світової війни.

- 1 Свято-Покровская церковь. Горловка, город, Никитовский район, Зайцево, поселок // <http://russian-church.ru/viewpage.php?cat=donetsk&page=32>.
- 2 Храм Вознесения Господня // http://church-site.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3624:2012-03-01-17-31-06&catid.
- 3 Церкви Юзовки и окрестностей // <http://www.infodon.org.ua/uzovka/35>.
- 4 Церкви Юзовки и окрестностей // <http://www.infodon.org.ua/uzovka/35>.
- 5 Храм Святителя Николая Чудотворца (пос. Ясиновка) // <http://makeevdon.in.ua/index.php/2010-04-26-15-59-03/2010-08-24-15-06-35/387-2011-11-22-00-37-34>.
- 6 Свято-Покровская церковь. Горловка, город, Никитовский район, Зайцево, поселок // <http://russian-church.ru/viewpage.php?cat=donetsk&page=32>.
- 7 Храму в селе Яровая исполнился 101 год // <http://pravoslavnye.org.ua/2012/07/>.
- 8 Свято-Троїцький храм // <http://www.pravoslavie.ua/monasteries/diocese-doneckaja/739>.

Summary

Ilja Lukovenko

Development structures Orthodox Church in Donetsk in the second half of 17 – beginning of 20 of century

The process of development of the Orthodox network on the Donetsk area in the second half of 17th – beginning of 20th in the context of the settlement of the region is considered in this article.

Keywords: Orthodox Church, Donetsk area, settling